

Інститут трансформації
Північної Євразії

МІЖНАРОДНИЙ
ФОНД
ВІДРОДЖЕННЯ

«СВОщенна війна»:

російські маніпуляції релігійними наративами
у 2022 – 2024 роках

Андрій Стародуб

Андрій СТАРОДУБ

«СВОщенна війна»: російські маніпуляції релігійними наративами у 2022 – 2024 роках

Вступні зауваження У цьому тексті розглядатиметься позиція щодо так званої «спеціальної військової операції» (СВО) з боку тих релігійних спільнот та їхніх лідерів, які офіційно класифікуються в російському дискурсі як «традиційні» – православ'я, ісламу, буддизму і юдаїзму. Саме **ці конфесії є найчисельнішими, відіграють ключову роль у формуванні державної політики в релігійній сфері та мають найбільший (хоча й важко «вимірюваний») вплив на суспільство.** Тісна підконтрольність їхніх інституцій державним органам зумовлювала не лише демонстративну лояльність (за нечисленними винятками) духовенства до офіційної позиції Кремля щодо війни в Україні, але й більш чи менш активне сприяння її «сакралізації». Ідея, що імперська війна Кремля може бути інтерпретована в релігійних термінах як «справедлива», «священна» чи «богоугодна» просувається буквально з перших днів вторгнення. Таке нав'язування сакрального виміру війни слугувало виправданню її агресивного характеру, легітимації мобілізації та формуванню у частини населення переконання, що участь у бойових діях є не лише громадянським, а й «духовним» обов'язком.

Сам термін **«традиційні релігійні конфесії»**, попри повсюдне використання на рівні найвищих посадовців¹, не має чіткого юридичного визначення в російському законодавстві². Це радше концепція, яка передбачає, що певні релігії мають вважатись «історично укоріненими в Росії», тоді як усі інші розглядаються як «чужорідні» та «запозичені». При цьому очевидно, що навіть у межах «традиційних» релігій визнаються лише ті їхні напрямки, які перебувають під стислим контролем державних структур. Так, у випадку християнства йдеться переважно про Російську православну церкву, тоді як іслам визнається лише в його офіційно санкціонованих та підконтрольних офіційним муфтіятам формах. Спроби використання подібного підходу простежуються і в ставленні до буддизму та

юдаїзму.

Попри те, що Конституція РФ декларує країну як світську державу та гарантує рівність усіх громадян незалежно від релігійної приналежності, на практиці існують виразні відмінності у ставленні до різних конфесій. **Віра розглядається не лише як ознака особистої ідентичності, а й як фактор політичної лояльності.** Законодавчі механізми, зокрема норми про «захист почуттів вірян»³, забезпечують преференційне ставлення до релігійних громад, однак у межах чіткої ієрархії: «традиційні» релігії фактично ототожнюються з лояльністю державі, тоді як «нетрадиційні» можуть бути піддані адміністративному тиску та переслідуванням⁴. У Росії відсутня офіційна статистика щодо кількості прихильників різних релігійних груп, оскільки закон забороняє вимагати від громадян інформацію про їхню конфесійну належність. Дані щодо релігійної приналежності базуються винятково на соціологічних опитуваннях, що важко вважати надійними та вичерпними.

Так, згідно з дослідженням Фонду «Общественное мнение» (ФОМ) за квітень 2022 63% опитаних вказали свою приналежність до Православ'я, причому серед молоді 18-30 років такий варіант релігійної самоідентифікації обрали лише 51%. Натомість результати цього опитування показали, що 8% росіян сповідують іслам, причому серед громадян у віці від 31 року до 45 років мусульманином називає себе кожен десятий (10%)⁵. Всеросійський центр вивчення суспільної думки (рос. аббревіатура - ВЦИОМ), у березні 2024 році оприлюднив дані про 66% респондентів, ідентифікували себе як православні (і це на 9% менше, аніж було в 2015), 6% – як мусульмани, а близько 1% – як буддисти⁶. Кількість членів юдейських громад є статистично незначущою (менше 0, 05%), що обумовлено специфікою цієї релігійної традиції.

На відміну від даних ВЦИОМ та «ФОМ», альтернативні дослідження та дані переписів населення, як правило, свідчать про значно вищий відсоток осіб, які самоідентифікують себе як мусульмани. Так, згідно з дослідженням Pew Research Center (2017), близько 10% російських громадян (приблизно 14,5 млн осіб) заявили, що вони належать до мусульманської умми⁷. Ці показники дотично підтверджуються й даними Всеросійського перепису 2021 року, який зафіксував позитивну

демографічну та міграційну динаміку серед певних етнічних груп, які традиційно сповідують іслам⁸.

З огляду на вищезазначене, коректне визначення частки населення РФ, яке можна віднести до категорії «практикуючих віруючих» будь-якої з «традиційних» конфесій, є проблематичним. Відповідно, залишається також невизначеним і ступінь впливу заяв, послань, проповідей чи фетв релігійних лідерів, що проголошують «сакральний» характер російсько-української війни, на ці громади.

Наприклад, серед мусульман рівень дотримання релігійних приписів загалом вищий, ніж серед православних чи буддистів (хоча російські експерти наполягають на тому, що їх також не більше 10% від всієї локальної умови)⁹. Водночас, як і у випадку зі священноначаллям РПЦ, складно об'єктивно оцінити, наскільки авторитетними та обов'язковими для російських мусульман є богословські інтерпретації війни, висловлені окремими муфтіями, особливо зважаючи на відсутність між ними цілковитої єдності щодо цього питання.

Відтак, у тексті зосереджено увагу на тому, що спроби надати війні «сакрального значення» та залучити лідерів різних конфесій до її підтримки виконували переважно символічну функцію, слугуючи засобом виправдання дій світської влади та зміцнення її легітимності, а не відображали ті чи інші «запити», обумовлені окремими релігійними доктринами, що йшли «зсередини» самих громад віруючих.

Роль РПЦ у виправданні, ідеологічному обґрунтуванні та «сакралізації» російсько-української війни

Питання ролі та значення Російської православної церкви в сучасній політичній системі Російської Федерації залишається предметом наукових дискусій. Ще у 2014 році один із російських публіцистів зазначив, що *«православ'я як релігія відіграє певну роль у путінізмі, проте ця роль відрізняється як від уявлень ієрархів РПЦ, так і від інтерпретацій його критиків»*¹⁰. З одного боку, для російського режиму важливою є легітимізуюча функція церкви як «історично вкоріненої» інституції, яка володіє сакральним статусом та претендує на «зв'язок із надприродним». З

іншого боку, Володимир Путін не позиціонує себе як «покірне чадо» РПЦ та не розглядає її ієрархію як абсолютний духовний авторитет. Водночас, він активно використовує концепти, що вироблені у церковних колах, зокрема ідеологію «русского міра», яка стала одним із центральних ідеологічних підґрунть війни проти України¹¹. В цілому ж на думку окремих дослідників, в Росії вже повністю сформована громадянська релігія, яка не протиставляє себе «справжнім» релігіям, а начебто «надбудовується» над ними, вбираючи в себе їхню символіку й образи. Громадянська релігія обов'язкова для всіх, при цьому в приватному житті можна вірити у що завгодно, але дотримуючись при цьому ритуалу лояльності. Від Православ'я у ній запозичено лише ритуал та зовнішня форма – деякі образи, дії, слова¹².

Варто також зауважити, що Росія не «ультраправославна» країна, а РПЦ не є інститутом, який може забезпечити собі вирішальний голос у політиці за рахунок панування над серцями десятків мільйонів громадян. Офіційна риторика Кремля (підтримувана керівництвом РПЦ) передбачає, що кількість православних в Росії не може бути меншою, ніж частка етнічних росіян (приблизно 80%) у загальній демографічній структурі¹³. Водночас більш детальний аналіз релігійних практик російського населення віддавна демонстрував формальність такої самоідентифікації. Наприклад, дослідження 2008 року показали, що 80% номінальних православних в РФ ніколи в житті не причащалися, 55% жодного разу не були присутні на богослужінні, 27% не знають жодної з десяти заповідей, а 20% тих, хто ототожнює себе з православ'ям, відкрито заявляли про атеїстичні погляди¹⁴. Немає підстав вважати, що за останнє десятиліття відбулися скільки-небудь значимі зміни в цій сфері. Наприклад, згідно з даними, які публікувало МВС РФ наприкінці 2024, за останні п'ять років відвідуваність храмів на православне Різдво скоротилася майже вдвічі і відвідали цю, одну з найважливіших служб літургійного року не більше 2% росіян¹⁵.

Окрім внутрішньополітичного значення, РПЦ відіграє важливу роль у зовнішній політиці Кремля. Ще за радянських часів держава використовувала її як інструмент міжнародного впливу, а після 1991 року – як засіб поширення своєї присутності на пострадянському просторі. Зокрема, представництво РПЦ у Всесвітній Раді Церков сприяло створенню позитивного образу сучасної Росії на міжнародній арені. Вагомими також були двосторонні контакти з іншими помісними православними церквами,

що дозволяло здійснювати непрямий вплив на політику таких країн, як Греція, Кіпр, Болгарія та Грузія. На пострадянському просторі РПЦ зберігала домінуючі позиції в Україні, Білорусі та Молдові, а також виконувала інтеграційну функцію для російської меншини у країнах Балтії¹⁶.

Виконання цього зовнішньополітичного завдання певною мірою обмежувало можливості Патріархії відкрито й повністю солідаризуватися з кремлівською риторикою. Зокрема, Патріарх Кіріл уникав безпосередньої участі в заходах, пов'язаних з анексією Криму у 2014 році, та зберіг формальне підпорядкування кримських і «ЛДНРівських» єпархій Києву (так званій «Українській православної церкві» в єдності з Московським патріархатом). Усе це, безумовно, відбувалося зі схвалення Кремля, який враховував специфіку становища Патріархії та її значення для реалізації зовнішньополітичних цілей. Однак після надання у 2018 році Вселенським Патріархатом автокефалії Православній Церкві України у Путіна могли з'явитися претензії до РПЦ, а також посилитися сумніви щодо її ефективності за межами Росії¹⁷.

Підхід, сформований у попередні роки, вплинув і на стратегію керівництва РПЦ у лютому 2022 року, коли Путін цілеспрямовано використав захист інтересів Російської Православної Церкви як один із офіційних приводів для повномасштабного вторгнення в Україну. 21 лютого він заявив, що «в Києві продовжують готувати розправу над Українською православною церквою Московського патріархату»¹⁸, тим самим намагаючись легітимізувати агресію через релігійний фактор¹⁹.

З високим ступенем ймовірності можна стверджувати, що Патріарх Кирил заздалегідь був обізнаний із рішенням щодо вторгнення²⁰. Водночас у перші дні війни керівництво РПЦ утримувалося від публічної підтримки бойових дій²¹. Імовірно, така позиція узгоджувалася і з Кремлем, де також не наполягали на негайних офіційних заявах. Натомість патріарх обмежився закликами «молитися за мир», водночас використовуючи пропагандистські наративи про «спільну історичну спадщину» та «єдину долю» Росії й України.

Уже 6 березня, в Прощену неділю, Патріарх Кирил під час проповіді відкрито виправдав необхідність війни, заявивши, що вона спрямована проти «чужих Росії цінностей». Він наголосив, що цей конфлікт має «не

*фізичне, а метафізичне значення»*²².

9 березня глава РПЦ повторив ключові тези російської пропаганди про «братські народи» та звинуватив Захід у спробах нав'язати Україні «чужі православ'ю цінності»²³. Він також стверджував, що «тестом на вірність» для світової влади є проведення гей-парадів, тим самим ототожнюючи дії Росії з «захистом традиційної моралі»²⁴.

На початку березня 2022 року голова Всесвітньої Ради Церков Іоанн Саука звернувся до Патріарха Кирила із закликом вплинути на військово-політичне керівництво РФ, однак у відповідь глава РПЦ заявив, що причиною війни є спроба Заходу «ментально переробити» українців у ворогів Росії²⁵.

16 березня Московська патріархія розповсюдила серед священнослужителів спеціальну молитву «про мир», зробивши її обов'язковою для богослужінь²⁶. Однак паралельно з цим жестом Патріарх Кирил активізував пряму й однозначну підтримку російської агресії, хоча й уникав глибших «духовних» інтерпретацій подій. У своїх проповідях він неодноразово висловлював схвальні оцінки дій російських військових, стверджуючи, що «від їхніх дій залежить майбутнє Росії».

А після оприлюднення доказів масових убивств у Бучі Патріарх Кирил заявив, що росіяни є «миролюбним народом», готовим «захищати свій дім»²⁷. Така позиція суперечила попереднім церковним нормам і принципам: відповідно до Соціальної концепції РПЦ, церква не може підтримувати агресивну війну та має висловлювати співчуття жертвам очевидної агресії²⁸. Таким чином, публічні заяви очільника РПЦ у перші два місяці «спеціальної військової операції» фактично порушили усталені церковні стандарти та правила.

Задля подолання цієї очевидної суперечності, РПЦ почала акцентувати увагу на тому, що це Росія і росіяни, а не українці є жертвами підступного нападу. 3 травня 2022 року Патріарх Кіріл відслужив Божественну літургію в Архангельському соборі Московського Кремля. У своїй проповіді він знову підкреслив, що Росія ніколи ні на кого не нападає, а тільки «захищала свої рубежі»²⁹. Після всіх цих заяв прозвучали пропозиції накласти на очільника РПЦ міжнародні санкції, як на одного з тих, хто співвідповідальний за розв'язування та виправдання війни³⁰. Реагуючи на

такі висловлювання очільника РПЦ, навіть вкрай позитивно налаштований до Росії Папа римський Франциск закликав патріарха *«не опускається до рівня путінського віктарника»*³¹.

Перехід від «релігійно орнаментованої» політичної риторики до безпосереднього богословського обґрунтування війни завершився у вересні 2022 року. Після оголошення мобілізації в Російській Федерації патріарх Кіріл не лише публічно підтримав це рішення, але й заявив, що російські військовослужбовці, які загинули внаслідок бойових дій, отримують *«відпущення гріхів»*³².

Окремим аспектом спроб інтерпретації «спеціальної воєнної операції» як війни з глибоким містичним підтекстом стало використання біблійних категорій для опису «ролі в Історії» В. Путіна³³. Так, у жовтні 2022 року патріарх закликав жителів Росії два дні молитися за здоров'я президента напередодні його 70-річного ювілею. У молитовниках, які роздавали військовослужбовцям, Владіміра Путіна називали архістратигом – очільником небесного воїнства, що фактично прирівнювало його до архангела Михаїла³⁴.

У травні 2023 року під час молебню в Благовіщенському соборі Кремля очільник РПЦ благословив Путіна залишатися при владі «до скончання віку», що частина спостерігачів сприйняла як чергову алузію на ідею сучасної епохи як періоду Апокаліпсису («останніх часів»)³⁵. 20 листопада того ж року, під час трапези з нагоди свого дня народження, патріарх заявив, що священнослужителі *«сьогодні на передовій»*, а російський президент і держава нібито *«відстоюють ті цінності, які ставлять заслін... руху до кінця часів під владою Антихриста»*³⁶.

У липні 2024, говорячи про Путіна, Гундяєв підкреслив, що Росії пощастило, оскільки *«Господь послав у цей важкий час людину, здатну не просто тримати удар, а й здатну мобілізувати країну, щоб вона мала силу чинити опір наступу тотального зла»*³⁷.

Цікаво, що сам В. Путін із березня 2022 року спорадично використовував термін *«священна битва»* щодо розв'язаної ним війни³⁸. Водночас немає підстав вважати, що він наполягав на офіційному богословському обґрунтуванні цього поняття з боку Російської православної

церкви. Імовірно, прийнятним рівнем «благословення та підтримки» з боку РПЦ вважалися різноманітні релігійні акції, зокрема хресні ходи, передача на лінію фронту «чудодійних» ікон, діяльність військового духовенства тощо³⁹.

Виразною проблемою як для Кремля, так і для Російської православної церкви стало те, що бойові дії велися проти одновірців, оскільки більшість населення України сповідує православ'я. Цю «незручність» було вирішено шляхом заперечення конфесійного статусу тих, хто чинив опір агресії, – їм фактично відмовили у праві вважатися православними. *«Чим є противник у конфесійному відношенні? Його ядро складають нацисти, які сповідують расистський сатанізм. Підбурювачами до війни з Росією виступають войовничі уніати Галичини - зрадники Православ'я – і розкольники з ПЦУ, а також «це-європейці» - ідолопоклонники райдужних західних цінностей»*⁴⁰ – писав з цього приводу «маститий» московський протоієрей В. Ципін.

Оправдати неспровоковану агресію проти сусідньої держави також покликане звинувачення її керівництва у нібито систематичних переслідуваннях громадян за релігійні переконання. У липні 2023 року Архиєрейський собор ухвалив офіційний документ, у якому українська влада була названа *«спадкоємцями більшовиків-богоборців»*⁴¹.

Про певні вагання священноначалля Російської православної церкви перед остаточним кроком до офіційного проголошення війни «священною» свідчать два ключові факти. По-перше, це було зроблено лише через два роки після початку агресії. По-друге, офіційне оголошення відбулося не в межах самої патріархії, а на з'їзді Всесвітнього російського народного собору (ВРНС) – організації, що діє під егідою та контролем РПЦ, але формально не входить до її організаційної структури.

Своєрідним «анонсом» цього кроку стало проведення в січні 2024 року, в межах XXXII Різдвяних читань, спільної з Міністерством оборони РФ конференції «Священна війна: преображення Росії», присвяченої завойницькій війні Росії проти України. Під час заходу лунали тези, співзвучні з положеннями, викладеними в оприлюдненому 27 березня 2024 року «Наказі» Всесвітнього російського народного собору. Зокрема, «священність» війни Росії проти України обґрунтовувалася твердженням, що

РФ нібито *«захищає Святу Русь і світ від наступу глобалізму та перемоги Заходу, який скотився до сатанізму»*⁴².

Невідомо, чи мав акт проголошення «священності» війни який-небудь значний вплив на російське суспільство за межами вузького кола радикальних православних фундаменталістів. Водночас він викликав критику з боку міжнародної християнської спільноти.

Зокрема, Всесвітня рада церков (ВРЦ) засудила рішення Всесвітнього російського народного собору, який охарактеризував війну в Україні як «священну». У ВРЦ наголосили, що подібні заяви суперечать християнським принципам миру та примирення⁴³. Вселенський патріарх Варфоломій також виступив із різкою критикою, заявивши, що ця війна є не *«священною»*, а *«безбожною»*⁴⁴.

«Джихад за рознарядкою»: стратегії залучення мусульман до «СВО»»

Кремль має багаторівневу зацікавленість у підтримці з боку мусульманської громади. Зокрема, республіки з переважно мусульманським населенням до останнього часу відігравали ключову роль у забезпеченні електоральної стабільності путінського режиму. Шість основних мусульманських регіонів – Чечня, Інгушетія, Дагестан, Кабардино-Балкарія, Татарстан і Башкортостан – демонстрували найвищий рівень лояльності до влади. В обмін на це Кремль дозволяв їм зберігати певні культурні та правові особливості⁴⁵.

З 2010-х років, після переходу російського режиму до консервативної ідеології, взаємозв'язок держави з мусульманськими громадами ще більше зміцнився. У цьому контексті іслам почав розглядатися як союзник Кремля в просуванні так званих «традиційних цінностей». Зокрема, муфті Татарстану Каміль Самігуллін став одним із ключових ідеологів змін до Конституції РФ, спрямованих на закріплення традиційної моделі сім'ї як «союзу чоловіка та жінки»⁴⁶.

Як офіційна пропаганда, так і підконтрольні муфтіяти активно поширюють ідею, що іслам є однією з релігій, до якої російська влада

ставиться з особливою шаную та надає всебічну підтримку⁴⁷. Ця теза підкріплюється, зокрема, твердженнями про вирішення на найвищому рівні питань, пов'язаних із будівництвом нових мечетей, яких критично бракує, особливо в Москві⁴⁸.

Очевидно, що реальна політика Кремля щодо мусульманських громад суттєво відрізняється від офіційно декларованої. Практичні заходи та неопублічні кроки влади нерідко суперечать риториці про «особливу шаную» до ісламу. Терміни, що активно використовуються в офіційних дискурсах – зокрема, «традиційний» та «нетрадиційний» іслам, – здебільшого слугують інструментом для репресій проти представників ісламського духовенства та організацій, які, на думку спецслужб, є «підозрілими».

Яскравим прикладом цього є ситуація з організацією «Хізб ут-Тахрір», яка у більшості країн світу не визнана терористичною, проте в Російській Федерації отримала саме такий статус. Її прихильники стикаються з жорсткими переслідуваннями, отримуючи непропорційно суворі тюремні вироки лише за приналежність до організації⁴⁹.

Політика Кремля щодо релігійної літератури відзначається хаотичністю та часто має відверто антимусульманський характер. Яскравим прикладом цього стало внесення 29 серпня 2022 року до Федерального списку екстремістських матеріалів перекладу хадісів *Сахіх аль-Бухарі* – одного з найавторитетніших зібрань ісламських текстів. Жодна інша країна у світі не визнавала збірники хадісів «екстремістськими». Лише після протестів Ради муфтіїв РФ та різкої реакції Рамзана Кадірова російська влада була змушена переглянути це рішення⁵⁰.

Систематичні випадки приниження мусульман у державних структурах, зокрема в пенітенціарній системі, залишаються недостатньо висвітленими в медіа, що дозволяє російським посадовцям уникати відповідальності. Зокрема, зафіксовано численні випадки, коли адміністрація виправних установ конфісковувала у в'язнів Коран, примушувала їх вживати їжу, заборонену ісламськими приписами, а також здійснювала інші акти зневаги до їхніх релігійних переконань⁵¹. Ймовірно, демонстративна образа з боку командирів релігійних почуттів двох мусульман таджицького походження стала однією з основних причин інциденту, з десятками загиблих та поранених, що стався 15 жовтня 2022

року на військовому полігоні в Белгороді⁵².

Подібне ставлення простежується і в діях правоохоронних органів. Поліція та спецслужби регулярно проводять рейди в мечетях під час релігійних свят та обов'язкової п'ятничної молитви (джума-намазу). Найрезонансніші випадки масових затримань мусульман у 2023–2024 роках відбулися саме під час п'ятничних богослужінь, що є обов'язковими для всіх повнолітніх чоловіків- мусульман⁵³.

Попри всі ці тенденції, Кремль активно використовує тезу про свою «особливу повагу» до ісламу не лише у внутрішній політиці, а й у риториці на міжнародній арені. Російська влада позиціонує себе як держава, що захищає релігійні почуття мусульман на відміну від країн Заходу, де нібито толеруються акти осквернення ісламських святинь, зокрема – Священного Корану. *«Це святиня для мусульман і для всіх інших є святинею. Ми знаємо, що в інших країнах чинять інакше - не поважають релігійні почуття людей і ще кажуть, що це не злочин»*, — заявив, зокрема, В. Путін під час відвідування мечеті у Дербенті 28 червня 2023 року⁵⁴. У РФ дійсно демонстративно переслідують осіб, яких звинувачують у порушенні над Кораном, як у випадку так званої «справи Журавля». Проте за низкою подібних акцій в Європі, найімовірніше, стоять саме російські спецслужби. З високою ймовірністю ФСБ також причетна до підтримки антимусульманських настроїв у Москві та організації блюзнірських антиісламських акцій, що дозволяє владі маніпулювати мусульманською спільнотою, використовуючи одночасно методи «батога і пряника»⁵⁵.

Важливим елементом кремлівської політики самостійності та прихильності до концепції «багатополярного світу» є демонстрація «особливих» зв'язків Росії з мусульманським світом. У перше десятиліття правління Путіна підхід РФ до мусульманських країн залишався суперечливим. З одного боку, Кремль активно «вирішував» проблему ісламського радикалізму всередині країни, посилюючи контроль над мусульманськими релігійними центрами та обмежуючи їхню діяльність. З іншого боку, намагання зміцнити відносини з мусульманськими державами не змогли усунути взаємну недовіру. І в Москві, і в мусульманських столицях такі ініціативи здебільшого сприймали як демонстративний жест, покликаний створити ілюзію дружби та викликати «ревності» у Заході⁵⁶.

Після 2014 року Москва неодноразово намагалася продемонструвати, що мусульманський світ підтримує її дії, зокрема анексію Криму та війну проти України. Однією з ключових пропагандистських тез, спрямованих на мусульманське населення РФ, стало твердження, що «жодна мусульманська» або «жодна арабська» країна не запровадила санкцій проти Росії.

Проте реальні та практичні прояви підтримки Москва отримувала переважно від Ірану – шиїтської теократичної держави – та Сирії, де до кінця 2024 року влада залишалася в руках алавітів. У сунітському світі алавітів нерідко не визнають мусульманами, розглядаючи їх як окрему релігійну групу, що поєднує елементи ісламу та доісламських вірувань. Ця специфіка сама по собі ускладнювала діалог РФ із провідними сунітськими країнами, багато з яких перебувають у геополітичному протистоянні з Іраном⁵⁷.

Хоча іслам не передбачає централізованої релігійної ієрархії, в Росії функціонують формалізовані духовні управління (ДУ, муфтїяти), які виконують адміністративні функції та взаємодіють із державою. Незважаючи на спроби Кремля створити єдину адміністративну структуру для контролю над ісламом у РФ, цього так і не вдалося досягти через конкуренцію між татарськими та кавказькими муфтїятами, а також особисті конфлікти між їхніми лідерами.

Водночас усі ключові муфтїї демонструють абсолютну лояльність до влади, що мінімізує ризики дестабілізації мусульманських громад.

На сьогодні існує кілька десятків самостійних духовних управлінь, більшість із яких входять до чотирьох основних централізованих організацій:

Центральне духовне управління мусульман Росії (ЦДУМ) (Уфа) – найбільш давня структура, що існує ще з радянських часів. Її очолює верховний муфтїй Талгат Таджуддін, відомий своєю ексцентричною поведінкою та скандальними заявами, які викликають критику серед російських мусульман⁵⁸. Зокрема, у листопаді 2022 цей діяч назвав Росію «справжнім Божим халіфатом», у якому збережені традиційні цінності, а представники різних національностей і релігій живуть у мирі”⁵⁹.

Духовне управління мусульман РФ (ДУМ РФ) (Москва) –

створене у 1994 році, очолюється Равілем Гайнутдіном, який також керує Радою муфтіїв Росії (СМР). Він намагався стати лідером мусульман в РФ «номер 1», однак не зміг зберегти домінуючий вплив навіть у Татарстані⁶⁰.

Координаційний центр мусульман Північного Кавказу (КЦМ СК) – до серпня 2024 року очолювався Ісмаїлом Бердієвим із Карачаєво-Черкесії, чий реальний вплив був обмежений через архаїчні погляди⁶¹, етнічну строкатість регіону та домінування там суфізму. Його наступником став муфті Чечні Салах

Межієв, якого називають «кишеньковим муфтієм» Рамзана Кадірова і який також не має серйозного авторитету серед ісламського духовенства РФ⁶².

Духовне зібрання мусульман Росії (ДСМР) – створене у 2016 році, очолюється колишнім муфтієм Чувашії Альбіром Кргановим. Це наймолодша і найбільш активна організація, чий лідер найбільш чутливий та оперативний в реакціях на зміни в політичній кон'юнктурі⁶³.

Після 24 лютого 2022 року російські муфтії публічно окреслили свою позицію щодо війни в Україні. Загалом вона є цілком лояльною до офіційної політики Кремля, хоча містить певні відмінності в трактуванні того, наскільки конкретно цей збройний конфлікт можна вважати «джихадом».

Так, голова ЦДУМ Талгат Таджуддін заявив⁶⁴, що *«щиро підтримує рішення про проведення спеціальної військової операції для захисту населення, демілітаризації та усунення загрози відродження нацизму»*. Він видав спеціальну фетву (богословський висновок), у якій проголосив загиблих під час бойових дій у складі Збройних сил Росії, зокрема в ході «спеціальної військової операції» на Донбасі та в Україні, шахідами⁶⁵.

Муфті ДСМР Альбір Крганов повністю підтримав війну Росії проти України, наголосивши, що *«мусульмани повинні бажати перемоги своїй Вітчизні»*⁶⁶. Водночас він не демонстрував власної ініціативи в тому, щоб відкрито називати цю війну джихадом, обмежуючись розпливчастими фразами.

Муфті Чечні Салах Межієв одним із перших висловився щодо цього питання. Вже 27 лютого 2022 року він заявив, що чеченські військові, які беруть участь у бойових діях на території України, *«знаходяться на шляху Аллаха»*⁶⁷. Він порівняв їх із сподвижниками пророка Мухаммеда, які

«воювали у складі ефіопської армії проти її противників під командуванням християнина». Пізніше, під час круглого столу в Держдумі 29 березня, Межиєв заявив, що проти Росії воюють *«фашисти, нацисти, сатаністи, ЛГБТ-спільнота, ваххабіти та інші "чорні шайтани"»*, тож усі мусульмани, загиблі у цій війні, будуть визнані шахідами⁶⁸.

16 березня 2022 року лідери основних муфтіятів Російської Федерації зробили спільну заяву на підтримку війни проти України, назвавши її *«вимушеним заходом»* для захисту Росії від загрози застосування *«ядерної та біологічної зброї з боку країн НАТО»*⁶⁹. Вони закликали мусульман захищати *«інтереси своєї Батьківщини у спілкуванні зі співвітчизниками з інших країн»* і *«давати відсіч усім, хто намагається очорнити подвиг наших братів»*. Також було проголошено, що *«всі мусульмани, хто з вірою в Аллаха загинув, виконуючи свій обов'язок із захисту Батьківщини – Російської Федерації, своїх громадян, є шахідами»*.

Єдиним серед лідерів централізованих муфтіятів, хто не підписав цю заяву, став голова ДУМ РФ Равіль Гайнутдін. Це, ймовірно, свідчить про його несхвалення (як богослова) визначення війни як «священної» для мусульман, однак аж ніяк не про незгоду із самою військовою агресією. Проте Гайнутдін «компенсував» таку свою позицію низкою інших заяв політичного характеру. Він неодноразово наголошував, що російські мусульмани підтримують президента Володимира Путіна в його політиці та бажають йому перемоги. Крім того, він підкреслював, що весь ісламський світ нібито *«із розумінням ставиться до рішення нашого президента. Вони чекають на перемогу російської політики та абсолютно не зацікавлені у гегемонії лише однієї держави та створенні однополярного світу»*⁷⁰.

Підконтрольні муфтіяти також підтримали проведення восени 2022 року проведення часткової мобілізації, однак апелювали, переважно, до громадянських, а не релігійних почуттів⁷¹. А в окремих регіонах (наприклад – в Інгушетії)⁷² місцевій владі та спецслужбам доводилось навіть застосовувати тиск на тих релігійних діячів, які воліли «відмовчатись» і уникнути прямої підтримки дій російської влади. У подальшому тема «СВО» як «джихаду» продовжувала періодично просуватися переважно керівництвом Чеченської Республіки та підконтрольними йому муфтіями. Проте, попри активну діяльність Рамзана Кадірова, який претендує на роль

«головного протектора» всіх мусульман РФ, ці зусилля дали доволі скромні результати. Більшість ісламського духовенства Росії, включно з тими, хто у березні 2022 року підписав заяви, що тією чи іншою мірою визнавали війну «джихадом», обмежується демонстрацією лояльності до влади та загальною підтримкою мусульман, які беруть участь у бойових діях⁷³.

Водночас російське вторгнення в Україну не було визнане джихадом жодним авторитетним ісламським богословом за межами РФ. Навпаки, у мусульманському світі воно здебільшого розглядається як політичний конфлікт, далекий від релігійних принципів справедливої війни. Багато впливових ісламських лідерів наголошували, що джихад передбачає боротьбу за захист мусульманських земель, а не участь у військових кампаніях немусульманської держави, що прагне розширення своїх територій⁷⁴.

Буддисти Росії та «СВО»: духовне вчення versus політична лояльність

Буддизм в Російській Федерації поширений у трьох віддалених регіонах: Калмикії, Бурятії та Тиві. Кількість послідовників вчення Будди оцінюється приблизно в 1% населення, що також впливав на рівень уваги (неспівмірний з тим, що ми бачимо стосовно православ'я та ісламу) з боку Кремля щодо цієї конфесії. Характерно, втім, що під час «церемоніальних» зустрічей буддистського духовенства з російськими лідерами, останні акцентували увагу на те, що РФ є єдиною з європейських країн, в якій буддизм визнано «традиційною релігією»⁷⁵.

Низька «щільність» комунікації між центральною владою та буддистською громадою була обумовлена також тим, що як і в ісламі, в буддизмі немає «вертикальної» загальноросійської структури, а в кожному з регіонів, де сповідують цю релігію, діють окремі організації. Бурятський Пандіто Хамбо-лама Дамба Аюшеев – єдиний буддист серед членів Міжрелігійної ради РФ, тому його часто називали «представником всіх російських буддистів», однак це не відповідає дійсності. Очолювана ним Буддистська традиційна сангха Росії (БТСР) станом на 2023 рік мала 52 громади в Бурятії та лише 14 — на іншій території РФ⁷⁶. Те що вона є

«спадкоємицею» Центрального духовного управління буддистів СРСР, звісно, додавало їй балів при спорадичних спробах Кремля знову об'єднати всіх буддистів в одну структуру. Проте такі проекти виглядали нежиттєздатно хоча б з тієї причини, що весь пострадянський час штаб-квартира БТСП так і залишалась в Улан-Уде.

Кремль має неоднозначне ставлення до використання міжнародних зв'язків російських буддистів, зокрема прагне мінімізувати їхні контакти з Далай-ламою XIV. З 2004 року в'їзд цього духовного лідера на територію Росії фактично заблокований через позицію Китаю, оскільки Далай-лама очолює тибетську діаспору у вигнанні.

Дамба Аюшеев відомий своєю позицією щодо автономного розвитку буддизму в межах Російської Федерації⁷⁷. Зокрема, він неодноразово наголошував на необхідності зосередження на внутрішніх питаннях бурятської буддистської громади та Бурятії як такої⁷⁸, дистанціюючись від міжнародних ініціатив, пов'язаних із Далай-ламою.

Водночас посилюється вплив Центрального духовного управління буддистів Росії, головний осідок якого розташований у Москві⁷⁹. Його очолює виходець із Калмикії геше Йонтен (Сергій Киришов)⁸⁰, який є членом Громадської палати РФ.

Спостерігачі припускають, що Киришова можуть розглядати як потенційного наступника Аюшеева в ролі неформального «фронтмена» буддистської спільноти Росії. Попри це, на даний момент він заперечує існування будь-якої конкуренції між двома провідними буддистськими організаціями країни⁸¹. Як зазначають експерти, цитовані у виданні «НГ-Релігії», задумкою влади є те, щоб Аюшеев зосереджувався на питаннях патріотичного виховання та підтримки традиційного способу життя бурятських громад, тоді як Киришов, завдяки своїм дипломатичним навичкам, почне відігравати активнішу роль у взаємодії як з російськими політичними структурами, так і на міжнародній арені⁸².

При цьому всьому зберігається автономія двох інших важливих організацій – Об'єднання буддистів Калмикії на чолі з Тензином Чойдаком (Мутулом Овьяновим)⁸³ та буддистів Тиви, очолюваного Камби-Ламою Гелеком Нацик-Доржу⁸⁴.

До організаційних труднощів, які значно ускладнюють або навіть унеможливають для Кремля отримання масованої підтримки буддистського духовенства щодо агресивних воєнних дій, додається і специфічна пацифістська природа самого буддистського вчення. У його доктрині практично відсутні концепції, аналогічні до ідеї «священної війни», притаманної деяким іншим світовим релігіям.

Водночас певні спроби інтерпретації буддизму в дусі виправдання збройного конфлікту мали місце⁸⁵. Показовим у цьому контексті є зростання кількості російськомовних публікацій у 2022 році, присвячених питанню *«Чи може війна бути виправданою з точки зору буддистського вчення?»*⁸⁶. Такі дискусії свідчать про зусилля з боку окремих авторів адаптувати буддистську традицію до політичного контексту та легітимізації воєнних дій.

У будь-якому разі, офіційна підтримка та своєрідне «благословення» так званої «спеціальної військової операції» були висловлені хамба-ламою Дамбою Аюшеєвим 3 березня 2022 року⁸⁷. *«Ми – буддисти і повинні підтримувати мир, зберігати злагоду і спокій. Однак ми живемо в єдиній російській державі і захищаємо інтереси нашої країни, проти якої ведеться брудна інформаційна війна. Ми переживаємо за наших братів і синів, які перебувають зараз у непростих військових умовах. Молимося за їхній добробут і за їхнє повернення до своїх родин. У нас має бути міцний і надійний тил. З нами наші сахюсани, з нами наші Великі Хамбо лами, з нами Будда!»*⁸⁸ – заявив він. В вересні 2022 Хамбо-Лама додатково «розвинув» свою позицію, заявивши, що *«буддисти повинні захищати свою Батьківщину – це священний обов'язок. Якщо призвали, чоловік має їхати. Чоловіча гідність, особливо в буддизмі, полягає в тому, що чоловік має захищати, якщо треба – воювати, перемагати і повертатися до своєї родини. Ми пишаємося нашими солдатами! ... Ми буддисти, поки живемо на цій землі, завжди комусь винні. Насамперед, своїй Батьківщині. Прийшов час повернути борг. Ми народилися, вирости в Росії, над нами було мирне небо. Борг – це Карма! Карма подібна до боргу. Борг треба повертати! Тут немає інших понять»*⁸⁹

Позиція Дамби Аюшеєва викликала неоднозначну, переважно негативну реакцію в середовищі російських буддистів. Жоден інший високопоставлений релігійний лідер не висловив подібного рівня підтримки.

Навіть глава буддистської громади Тиви, регіону, що перебуває під неформальним патронатом тепер вже колишнього міністра оборони РФ Сергея Шойгу, утримався від публічних заяв такого роду. Це особливо показово, враховуючи, що «Культурний фонд імені Кужугета Шойгу» є ключовим спонсором будівництва буддистських культових споруд у Тиві і в цілому, «патріотичних» висловлювань та акцій на підтримку учасників «СВО» тамтешньому духовенству уникнути було неможливо⁹⁰.

Водночас, хоча Далай-лама XIV не робив публічних заяв щодо бойових дій в Україні, його офіційний представник у Росії, Монголії та пострадянських країнах, глава буддистів Калмикії шаджин-лама Тело Тулку Рінпоче (Ердні-Басан Омбадигов) різко засудив вторгнення. У жовтні 2022 року він відкрито заявив про неприйнятність війни, а вже у січні 2023 року був визнаний у Росії «іноземним агентом»⁹¹. *«Ця війна не потрібна», – зазначив Омбадигов в інтерв'ю на YouTube- каналі «Алхімія душі». «Думаю, що українська сторона, звісно, дійсно права – вони захищають свою країну, свою землю, свою правду, свою Конституцію, свій народ»* ⁹². Його заява

стала безпрецедентним випадком серед російських релігійних діячів, які зазвичай уникають публічної критики дій Кремля. Після цього Омбадигов склав повноваження шаджин-лами Калмикії та залишив Росію.

Важливо зауважити, що всередині буддистської громади Тело Тулку Рінпоче користувався більшим авторитетом, ніж Дамба Аюшев. Російський спеціаліст з буддизму Андрей Терентьев припустив, що в Росії не було авторитетного духовного лідера, здатного замінити емігранта, оскільки той прекрасно знав всі проблеми російського буддизму і був не тільки офіційним представником його святості Далай-лами, але й його близькою довіреною особою. *«Не тільки в Калмикії, а й у РФ немає близького за авторитетом буддійського лідера, за яким можна було б звіряти правильність своїх дій. Є шановні лами, які далекі від мирських і тим більше політичних питань, і є такі, хто слухняно йде у фарватері державної політики - не особливо замислюючись, як вона співвідноситься з вченням Будди»* – відзначив він⁹³.

Нове керівництво буддистів Калмикії (вибраний в лютому 2023 році Далай- ламою з трьох запропонованих кандидатів Тензин Чойдак (Мутулом

Овьянов) уникає публічних заяв щодо війни, що, за оцінками зовнішніх спостерігачів, саме по собі є показовим⁹⁴. Мовчання духовного керівництва сприймається частиною віруючих як відмова від підтримки військового вторгнення, особливо з огляду на пацифістську природу буддистського вчення.

Попри відсутність чіткої офіційної «релігійної санкції» на участь у бойових діях, окремі представники буддистської спільноти Росії все ж приймають рішення приєднатися до військових операцій⁹⁵. Водночас є й протилежні випадки, коли послідовники буддизму відмовляються брати участь у збройному конфлікті, посилаючись на релігійні переконання⁹⁶. Це відображає не лише відсутність єдиної позиції серед російських буддистів, але й демонструє значну роль індивідуального вибору у трактуванні морально-етичних принципів віровчення в умовах сучасних політичних реалій.

«У тіні війни»: лідери юдейських громад між опором та адаптацією до тиску держави

Згідно з переписом 2020-2021 року чисельність євреїв у Росії становила 82 644 особи⁹⁷. Однак невелика чисельність (сучасний юдаїзм фактично не займається прозелітською діяльністю серед інших етнічних груп) «компенсується» тим, що високою є доля євреїв серед бізнесових, наукових, культурно-мистецьких еліт країни⁹⁸. Окрім того, демонстрація «відсутності антисемітизму» та прихильного ставлення до представників юдаїзму є однією, з давно зафіксованих «фішок» Путіна, яка, окрім всього іншого, грала не останню роль для вибудовування його іміджу на міжнародній арені та комунікаціях не лише з Державою Ізраїль, але й з Західним світом⁹⁹. В «історичних екскурсах», що їх так полюбляє російський лідер, періодично згадується й Хазарський каганат (еліти якого сповідували юдаїзм), з акцентом на те, що хазари також взяли роль у формуванні російського етносу¹⁰⁰. Погляди Путіна у цьому питанні «кореспондуються» також з тим, що у Федеральному законі про свободу совісті та про релігійні об'єднання іудаїзм також перерахований серед релігій, що становлять невід'ємну частину історичної

спадщини народів Росії.

У сучасній Росії ця релігія представлена трьома великими течіями: традиційний ортодоксальний іудаїзм, хасидизм і реформістський (або прогресивний) іудаїзм.

Вони об'єднані у дві найвпливовіші організації – **Конгрес єврейських релігійних організацій і об'єднань у Росії (КЄРООР)**¹⁰¹, куди включено ортодоксальні і реформістські громади, і **Федерацію єврейських громад Росії (ФЕОР)**¹⁰², яка діє під егідою любавицького хасидизму.

Головним рабином Росії за версією КЄРООР є Адольф Шаєвич, натомість у ФЕОР так «титулюють» Берл Лазара. Впливовість та рівень комунікацій з Кремлем останнього поза всяким сумнівом є вищою, аніж у Шаєвича. У той же час, російські чиновники, в даному випадку відчувають певний «когнітивний дисонанс», адже в випадку юдаїзму дещо складно оперувати термінологією «традиційний» та «нетрадиційний». Зокрема, відомий скандал, коли представники Ради безпеки РФ намагалися класифікувати певні напрями юдаїзму як «сектантські». Показово, втім, що, у жовтні 2022, за прорахунок підлеглого публічно приніс вибачення особисто тодішній Секретар Радбезу Ніколая Патрушев¹⁰³.

У той же час на «нетрадиційності» для Росії руху ХАБАД продовжують наполягати представники російських націоналістів, які періодично вербально «атакують» Голову ФЕОР Александра Бороду та Головного рабина Берл Лазара¹⁰⁴.

До початку так званої «спеціальної воєнної операції» лідери всіх офіційних єврейських громад у Росії загалом демонстрували лояльність до влади. Такий підхід пояснюється як внутрішньополітичним тиском, так і побоюванням за стабільність та безпеку єврейських громад у країні. Офіційні єврейські організації Росії традиційно займають обережну позицію, намагаючись не вступати в конфлікт із владою, що зумовлено як історичним досвідом, так і конкретною політичною ситуацією.

Незважаючи на це мали місце окремі напружені моменти, які виникали переважно у випадках, коли Путін використовував історичні й релігійні аналогії, що були чутливими з точки зору юдейського віровчення та традицій. Одним із найбільш показових прикладів подібних висловлювань

стала заява Путіна від 4 грудня 2014 року, в якій він порівняв значення Криму для Росії з сакральною роллю Храмової гори в Єрусалимі для юдеїв та мусульман. Зокрема, він зазначив:

«Для Росії Крим, давня Корсунь, Херсонес, Севастополь мають величезне цивілізаційне та сакральне значення так само, як Храмова гора в Єрусалимі для тих, хто сповідує іслам та іудаїзм. І саме так ми і будемо до цього ставитися відтепер і назавжди»¹⁰⁵.

Ця заява викликала неоднозначну реакцію серед релігійних євреїв, оскільки така аналогія суперечить традиційному юдейському сприйняттю сакральних місць та історичної ролі Єрусалима. Проте лідери єврейських організацій Росії уникали відкритого протистояння або публічної критики подібних висловлювань президента. Це свідчить про характерну для російської політичної системи модель взаємодії релігійних організацій із державою, що передбачає підтримання політичної лояльності навіть у випадках світоглядних розбіжностей.

Особливості комунікації між Кремлем та лідерами юдейських громад не дозволяють чітко визначити, якого рівня чи форми підтримки від них очікували після 24 лютого 2022 року. Російська влада традиційно прагне демонструвати одностайність релігійних організацій у підтримці державної політики, однак у випадку єврейських громад ситуація була складнішою через їхню історичну чутливість до питань війни та насильства.

Теоретично, у юдаїзмі існує концепція «Священної війни» (*Мілхемет міцва*), що застосовується у випадках оборони єврейського народу або виконання божественного повеління. Однак навіть у суто теоретичному контексті використання цього концепту для виправдання війни Росії проти України виглядає ще більш проблематичним, аніж спроби обґрунтувати агресію подібними приписами в інших авраамічних релігіях.

Згідно зі свідченнями колишнього головного рабина Москви Пінхаса Голдшмідта, його виїзд з Росії в квітні 2022 був пов'язаний з вимогою влади підтримати «спецоперацію»¹⁰⁶. Проте О. Борода категорично спростував, що на лідерів юдейських громад взагалі здійснювався будь-який тиск. *«На нас не було жодного тиску. Я виступав в ізраїльській пресі і просив Голдшмідта назвати ім'я того, хто на нього тиснув. Адже він перебуває за кордоном, для нього це точно безпечно. Я не думаю, що він та людина,*

на яку мали чинити тиск. Він не був тут основним спікером або тим, хто висловлював думку єврейської громади, щоб на нього був якийсь особливий тиск. Головний рабин Росії Берл Лазар і близько до тиску нічого не відчував, і я теж»¹⁰⁷.

Навряд чи слова рабина-лояліста варто приймати за «чисту монету», проте дійсно, попри те, що Берл Лазар не виступив з заявою на підтримку СВО, а закликав до миру, на офіційному рівні до нього не висловлювали претензій¹⁰⁸. Більше того, у січні 2023 року Головний рабин РФ за версією ФЕОР, під час зустрічі з Путіним заявив про готовність піти на все заради встановлення миру між Росією та Україною. Він послався на Талмуд, який стверджує, що порятунок життя однієї людини дорівнює порятунку всього світу, і наголосив на важливості життя кожної людини¹⁰⁹.

Не наполягаючи на зміні публічної «пацифістської позиції» юдейських громад, Кремль, тим не менш, з самого початку очікував від рабинів, які працюють у Росії, виразної декларації політичної лояльності, зокрема – в питанні підтвердження нібито «нацистського» характеру сучасної України¹¹⁰. Особливу увагу російська влада приділяла використанню історичної пам'яті про Голокост та боротьбу з нацизмом як інструменту легітимації своєї політики. У 2023 році цей наратив знайшов відображення навіть у президентському зверненні з нагоди Дня порятунку та звільнення¹¹¹. – наймолодшого з юдейських свят, офіційно встановленого у 2013 році. У своєму привітанні російським євреям Кремль зробив акцент на продовженні «справи переможців» Другої світової війни та наголосив на необхідності протистояння «нацистським проявам» у сучасному світі, що в контексті російської пропаганди прямо натякало на події в Україні.

Лідери юдейських громад у Росії, хоча й утримувалися від відкритої підтримки офіційних наративів Кремля, загалом уникали й їхнього публічного заперечення. Водночас вони періодично дистанціювалися або навіть засуджували позицію своїх українських одновірців, які відкрито підтримували Збройні сили України та засуджували російську агресію¹¹². Це «балансування» між обережною лояльністю до російської влади та небажанням відкрито ангажуватися у війну, однак, не убезпечувало їх від нападок з боку російських націоналістичних кіл, які вимагали недвозначної

підтримки так званої «СВО»¹¹³.

Скептицизм і недовіра до російських юдейських лідерів з боку праворадикальних груп особливо посилювалися в тих випадках, коли виявлялося, що між офіційними представниками єврейських громад Росії та України не існує непереборних розбіжностей, а контакти між ними не були повністю розірвані¹¹⁴. Це створювало додатковий тиск на єврейські громади всередині Росії, змушуючи їх до ще більшої стриманості в публічних висловлюваннях.

При цьому перелік тих, хто висловлював невдоволення «неоднозначною» позицією юдеїв, не обмежувався лише православними фундаменталістами, російськими націоналістами та побутовими антисемітами. Симптоматичним у цьому контексті є випадок, пов'язаний із символічним «підтвердженням» Володимиром Путіним особливого статусу юдаїзму як однієї з традиційних релігій Росії нарівні з православ'ям, ісламом і буддизмом.

30 вересня 2022 року, під час урочистої церемонії підписання угод про анексію чотирьох українських регіонів, Путін згадав про юдаїзм як одну з «фундаментальних традиційних релігій» для РФ. Російські єврейські громади оперативно передрукували відповідний уривок його промови, демонструючи символічну лояльність¹¹⁵. Однак цей жест виявився недостатнім для всіх політичних груп усередині Росії. Зокрема, керівник Чеченської Республіки Рамзан Кадіров, публікуючи текст путінського звернення, демонстративно вилучив із нього згадку про юдаїзм¹¹⁶, тим самим підкресливши ієрархічні пріоритети в офіційній релігійній політиці РФ та підтвердивши наявність внутрішніх суперечностей у підходах до взаємодії влади з різними конфесіями.

Висновки

1. Використання поняття «Священна війна» в російському політичному дискурсі має глибоке історичне коріння, зокрема в контексті міфологізації «Великої Вітчизняної війни» (1941–1945). У цей період боротьба з нацизмом була представлена як «священна справа», попри те, що сам СРСР залишався атеїстичною/богоборчою державою. У сучасних

умовах президент Володимир Путін активно апелює до цього сюжету, використовуючи риторику боротьби з «фашизмом» і «нацизмом» для легітимації агресивної зовнішньої політики, зокрема війни проти України. Відсутність об'єктивного підґрунтя для таких звинувачень свідчить про свідоме маніпулювання історичними аналогіями з метою сакралізації війни. Використання релігійних наративів у цьому контексті не лише посилювало політичну аргументацію, але й мало надати війні морального та релігійного обґрунтування, посприяти внутрішній підтримці та вплинути на сприйняття конфлікту певною частиною міжнародної спільноти.

2. Розуміння «священної війни» у риторичі російських владців суттєво відрізняється від традиційного богословського осмислення цього поняття. У даному випадку йдеться про спробу створення гібридного ідеологічного конструкта в межах так званої «громадянської релігії», що формується в Росії. Для Кремля цей концепт виступає передусім мобілізаційним інструментом, що використовує історичні травми та релігійну символіку для консолідації суспільства та виправдання агресії. Такий підхід сприяє інтеграції державної ідеології з релігійними мотивами, що, в теорії, має підвищувати ефективність мобілізаційних заходів і забезпечити підтримку широких верств населення.

3. Окрему складність становить використання Кремлем есхатологічних мотивів (які є в віровченні всіх «традиційних» релігій РФ) для легітимації своїх агресивних дій. Хоча ці ідеї не завжди виражені відкрито, вони простежуються в риторичі російських лідерів, особливо в міжнародному контексті. Російська влада намагається позиціонувати країну як духовний і цивілізаційний «оплот» проти Заходу, що нібито виступає носієм «морального занепаду». Така інтерпретація спрямована на формування внутрішнього міжконфесійного консенсусу щодо виняткової ролі Росії як захисника традиційних цінностей.

4. З моменту початку війни російське керівництво прагнуло забезпечити максимальну зовнішню та внутрішню «легітимацію» своїх дій. Водночас немає підстав стверджувати, що до 24 лютого 2022 року існував узгоджений план із залучення духовенства «традиційних конфесій» для пропагандистської «сакралізації» війни. Вірогідно, концепт «священної війни» почав активно розвиватися після усвідомлення затяжного характеру

бойових дій, що зумовило необхідність додаткових ідеологічних інструментів для отримання як внутрішньої, так і зовнішньої підтримки.

5. Першими, хто активно підняв питання участі в війні як обов'язку, зумовленого релігійними приписами, стали російські мусульманські лідери. Це може свідчити про особливий страх російського керівництва перед можливою явною чи прихованою нелояльністю цієї групи. Підпис муфтіїв під заявами про те, що «спеціальна військова операція» є «джихадом», а загиблі на ній стають «шахідами», був додатковою «клятвою вірності» та демонстрацією готовності взяти на себе відповідальність за настрої віруючих.

6. Використання релігійної термінології для виправдання війни було найбільш активним у всіх, окрім РПЦ, конфесій на початковому етапі конфлікту, а також у період мобілізації восени 2022 року. Згодом ця тема поступово маргіналізувалася, а Кремлю стало достатньо демонстративної політичної підтримки з боку релігійних лідерів без необхідності активного богословського обґрунтування. Це вказує на адаптивність релігійних інституцій до політичних реалій, де пріоритетом є безумовна підтримка державної політики.

7. Аргументація з боку РПЦ щодо сакралізації війни пройшла певну еволюцію. Спочатку наголошувалося на «відпущення гріхів» для загиблих учасників бойових дій, що з'явилося у риторичі після оголошення мобілізації. А

через рік потому відбувся поступовий перехід до офіційного оголошення війни «священною». Ця ініціатива належала патріарху Кирилу й не була прямою вказівкою Кремля, що свідчить про певну автономність церковного керівництва у формуванні релігійної підтримки війни.

8. Зафіксовано лише незначну кількість випадків опору з боку «топових» релігійних лідерів. Проти війни в тій чи тій формі висловились лише Верховний рабин РФ Берл Лазар та лідер буддистів Калмикії Тело Тулку Рінпоче. Відомо про протести і заяви представників нижчого духовенства різних конфесій, але їх було досить мало. У той самий час кількість тих, хто висловив відкритий ентузіазм у підтримці війни, також обмежена. До них відносяться, зокрема, Патріарх РПЦ Кіріл (Гундяєв), «Верховний муфтії Росії» Талгат Татутджин, Глава Буддистської традиційної

сангхи Росії Дамба Аюшев. Це все ще радянські кадри, сформовані в співпраці з КДБ та орієнтовані на максимальний лоялізм і пріоритет державних інтересів над внутрішньоконфесійними.

9. Релігійна риторика та цілеспрямовані заяви духовенства не стали суттєвим фактором, що вплинув на збільшення кількості добровольців для участі у війні. Це свідчить про досить невисокий авторитет офіційного духовенства, незначний відсоток реально практикуючих віруючих, а також загалом про обмежену ефективність релігійних аргументів для виправдання завойовницької війни. Хоча активна «провоєнна» позиція окремих духовних лідерів, ймовірно, мала вплив на рівень мотивації певної частини військовослужбовців ЗС РФ. Разом з тим, можна припустити, що ці лідери будуть задіяні в формуванні «образа Победы в СВО» після її закінчення – причому на рівні, цілком співмірному з тим, що фіксувався на етапах необхідності виправдання вторгнення та проведення мобілізації.

10. Оголошення війни «священною» не принесло Росії очікуваних результатів на міжнародній арені. Навпаки, така риторика зазнала значної критики з боку світових релігійних та політичних лідерів і сприяла подальшій втраті авторитету РПЦ та інших релігійних інституцій Росії. Це сприяло активізації дискусій щодо неприпустимості використання релігії як інструменту для виправдання агресії та насильства, що, у свою чергу, посилює критику Кремля з боку міжнародної спільноти.

¹ Зокрема, вони присутні в риторичі В. Путіна: *«Наші традиційні конфесії, традиційні релігії - православ'я, іслам, іудаїзм, буддизм - усі чотири становлять чудову моральну базу для того, щоб підняти дітей, для того, щоб укріплювати сімейне вогнище, сімейні узи»*. Цит. за: Путин: Традиционные конфессии России - база для укрепления семьи. URL: <https://rg.ru/2023/06/01/putin-tradicionnye-konfessii-rossii-baza-dlia-ukrepleniia-semi.html>

² Авилова О., Зеленин Ю., Синкин К. Понятие «традиционная религия (конфессия)»: правовой аспект // Юрислингвистика. 2024. No31 (42). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-traditsionnaya-religiya-konfessiya-pravovoy-aspekt>

³ «Проснувшаяся» статья. В России резко выросло число дел об оскорблении

чувств верующих. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-59228017>

⁴ Проблемы реализации свободы совести в России в 2023 году. URL: <https://www.sova-center.ru/religion/publications/2024/03/d49416/>

⁵ Опрос показал, что более 60% россиян считают себя православными. URL: <https://www.interfax.ru/russia/835848>

⁶ Пост приняли. Православных россиян стало меньше, но они оказались тверже в вере. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/6578502>

⁷ Religious Belief and National Belonging in Central and Eastern Europe. URL: <https://www.pewresearch.org/religion/2017/05/10/religious-belief-and-national-belonging-in-central-and-eastern-europe/>

⁸ Росстат пересчитал мусульманские народы России. URL: <https://goloslama.com/news.php?id=3907>

⁹ Алексей Старостин: Мусульмане – часть российского общества, поэтому для них характерны те же тенденции, что и для других россиян. URL: <https://russiancouncil.ru/blogs/migration/aleksey-starostin-musulmane-chast-rossiyskogo-obshchestva-poetomu-dlya/>

¹⁰ Крашенников Ф. Путинизм как культ (конспект ненаписанной книги). URL: <https://kashin.guru/2014/11/24/cult/>

¹¹ Эггерт К. "Русский мир", который придумал Путин. URL: <https://www.dw.com/ru/kommentarij-russkij-mir-kotoryj-privdumal-putin/a-67589347>: «Russian World» Is the Civil Religion Behind Putin's War. The Kremlin and the Russian Orthodox Church see Ukraine as part of a cultural dominion to be protected from the values of an encroaching West. URL: <https://www.wsj.com/articles/russian-world-is-the-civil-religion-behind-putins-war-11647539958>; Волковський В. «Русський мир» як сучасна російська громадянська релігія: політично-філософський вимір дослідження// Multiversum. Philosophical Almanac. 2023. 1(2). С. 3-33.

¹² Лученко К. Церковь великого синтеза, URL: <https://www.colta.ru/articles/society/24271->

[kseniya-luchenko-hram-minoborony-pravoslavie-ni-pri-chem](#)

¹³ В России недосчитались верующих. URL:

https://www.ng.ru/ng_religii/2019-03-05/10_460_opros.html

¹⁴ Черняховский С. Миф о моральной значимости. Лишь 2% граждан страны знают все десять христианских заповедей. URL:

https://www.gazeta.ru/comments/2008/07/16_a_2784065.shtml

¹⁵ «Люди не идут даже на праздник». Почему россияне стали реже ходить в церковь URL:

<https://www.moscowtimes.ru/2024/01/08/lyudi-ne-idut-dazhe-na-prazdnik-pochemu-rossiyane-stali-rezhe-hodit-v-tserkov-a117849>

¹⁶ Дет. про це див. Daniel P. Payne. Spiritual Security, the Russian Orthodox Church, and the Russian Foreign Ministry: Collaboration or Cooptation? URL: <https://www.agoc.org/assets/files/Papers/jcs.csq102.full.pdf>

¹⁷ Волков С. Кто кого больше подставил: РПЦ – Кремль или Кремль – РПЦ. URL: <https://gorod-812.ru/kto-kogo-bolshe-podstavil-rpts-kreml-ili-kreml-rpts/>

¹⁸ Президент РФ заявил, что Киев готовит расправу над УПЦ Московского патриархата. URL: <https://www.interfax.ru/russia/823528>

¹⁹ Russia's Orthodox Church paints the conflict in Ukraine as a holy war. URL: <https://www.economist.com/europe/2022/03/21/russias-orthodox-church-paints-the-conflict-in-ukraine-as-a-holy-war>

²⁰ Солдатов А. «Град» Божий. URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2022/03/08/tserkov-antitserkov-i-ukraina>

²¹ Владимиров В. Война и церковь. URL: <https://www.golosameriki.com/a/russia-church/6560376.html>

²² Патриаршая проповедь в Неделю сыропустную после Литургии в Храме Христа Спасителя. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/5906442.html>

²³ Лотарева А. "Молчанием предается Бог". Как в Русской православной церкви реагируют на войну. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-60834696>

²⁴ Эггерт К. Патриарх Кирилл ведет РПЦ к моральному краху. URL: <https://www.dw.com/ru/kommentarij-patriarh-kirill-vedet-rpc-k-moralnomu-krahu/a-61084026>

²⁵ Патриарх Кирилл ответил на письмо исполняющего обязанности генерального секретаря ВЦЦ призывом к миру. URL: <https://www.oikoumene.org/ru/news/patriarch-kirill-responds-to-wcc-acting-general-secretarys-letter-urging-voice-for-peace>

²⁶ Молитва о восстановлении мира. URL: <https://www.uchkom.info/novosti/molitva-o- vosstanovlenii-mira-16475/>

²⁷ Слово Святейшего Патриарха Кирилла в Неделю 4-ю Великого поста после Литургии в главном храме Вооруженных сил РФ. URL: <https://www.patriarchia.ru/article/103085>

²⁸ Основы Социальной концепции Русской Православной Церкви. URL: <https://www.patriarchia.ru/db/text/419128.html>

²⁹ Патриарх Кирилл заявил, что Россия никогда ни на кого не нападала. URL: <https://ria.ru/20220503/patriarkh-1786640294.html>

³⁰ The pro-Putin preacher the U.S. won't touch. The U.S. tends to avoid sanctioning religious figures. Could the head of Russia's Orthodox Church prove an exception? URL: <https://www.politico.com/news/2022/06/22/patriarch-kirill-putin-russia-ukraine-00041388>

³¹ «Вівтарник Путіна» і НАТО. Як Папа Римський посварився з Кирилом через Україну. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61331587>

³² Патріарх кирило обіцяє «прощення гріхів» за участь у війні проти України. URL: <https://c4u.org.ua/media/news/1956>

³³ Дані про те, що Путін є «містично налаштованим» і вважає себе персонажем Апокаліпсису, є ненадійними та суперечливими. Так, на запитання в інтерв'ю Такеру Карлсону (6.02.2024): *«Коли ви дивитеся на те, що відбувається у світі, чи бачите ви справи Господні? Чи говорите Ви собі, що тут я бачу дії якихось надлюдських сил?»* — Путін відповів, що не вважає так, а думає, що «світова спільнота розвивається за своїми внутрішніми законами». Дет. на цю тему див.: Деркач Т. В тенетах громадянської релігії: що сказав Путін в інтерв'ю Такеру Карлсону. URL:

<https://www.religion.in.ua/main/analitica/50908-v-tenetax-gromadyanskoyi-religiyi-shho-skazav-putin-v-intervyu-takeru.html?fbclid=IwAR0Y5R0GWxuiqiBH6dROrFb5eOvytc4nwKhtph1w97roitwcTiWRFQsMmPk>

³⁴ РПЦ в молитвах приравняла Путина к Архангелу Михаилу. URL: <https://www.moscowtimes.ru/2022/12/11/rpts-v-molitvah-pripravnyala-putina-k-arhangelu-mihailu-a28113> ³⁵ Кирилл пожелал Путину править до конца жизни. С сайта МП это убрали. URL: <https://www.svoboda.org/a/kirill-pozhelal-putinu-pravitj-do-kontsa-zhizni-s-sayta-mp-eto-ubrali/32939527.html>

³⁶ Патриаршая проповедь после Литургии в день памяти благоверного князя Александра Невского в Александро-Невской лавре. URL: <https://www.patriarchia.ru/article/104886>

³⁷ Святейший Патриарх Кирилл: Нам нужно иметь мужество, силу и дерзновение возвещать Божию правду. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/6142972.html>

³⁸ Наприклад: Путин назвал СВО священной битвой с новым изданием неонацизма. URL: <https://tass.ru/politika/19887989>

³⁹ Кількість православних капеланів РПЦ не є значною, а їхній вплив на особовий склад ЗС РФ обмежений. На квітень 2024 року їх було близько 100, з невиразними планами збільшити кількість до 1300. Див.: Митрополит РПЦ повідомив, що около 60-70% священників в зоні СВО являються добровольцями. URL: <https://tass.ru/obschestvo/20609223>

⁴⁰ Цыпин В., протоиерей. Спецоперація в світє христіанського учєня о войнє и мирє. URL: <https://pravoslavie.ru/155245.html>

⁴¹ В РПЦ назвали владу України – «богоборцями», а окупантів – «захисниками віри». URL: https://risu.ua/v-rpc-nazvali-vladuukrayinispadkoyemcyami-bilshovikiv-bogoborciv-a-okupantiv---zahisnikami-viri_n141098

⁴² Наказ XXV Всемирного Русского Народного Собора «НАСТОЯЩЕЕ И БУДУЩЕЕ РУССКОГО МИРА». URL: https://vrns.ru/news/nakaz-xxv-vsemirnogo-russkogo-narodnogo-sobora-nastoyashchee-i-budushchee-russkogo-mira/?sphrase_id=6246

⁴³ ВРЦ «вважає неприйнятним» рішення Всесвітнього російського народного собору, яке описує конфлікт в Україні як «священну війну». URL: https://www.oikoumene.org/uk/news/wcc-cannot-reconcile-world-russian-peoples-council-decree-describing-ukraine-conflict-as-holy-war?utm_source=chatgpt.com

⁴⁴ «Ця війна як мінімум не «священна», а «безбожна», - Патріарх Варфоломій до Кирила. URL: https://risu.ua/cya-vijna-yak-minimum-ne-svyashchenna-a-bezbozhna---patriarh-varfolomij-do-kirila_n142286

⁴⁵ Ларюэль М. Ислам в России. Поиск баланса между безопасностью и интеграцией. URL: https://www.ifri.org/sites/default/files/migrated_files/documents/atoms/files/laruelle_russie_islam_ru_2021.pdf

⁴⁶ Конституции хотят добавить духовности. Муфтий Татарстана предложил закрепить «традиционные ценности» в основном законе. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/4235335>

⁴⁷ Для прикладу: «10 самых известных высказываний Владимира Путина об исламе». URL:

<https://russia-islworld.ru/main/10-samyh-izvestnyh-vyskazyvanij-vladimira-putina-ob-islam e/>

⁴⁸ Кадыров заявил о поддержке Путиным идеи строительства новой мечети в Москве. URL: <https://www.interfax.ru/moscow/923247>

⁴⁹ Политзаключённые и политические репрессии в России в 2022 году. URL: <https://memopzk.org/analytics/politzaklyuchyonyne-i-politicheskie-repressii-v-rossii-v-2022-godu/>

⁵⁰ «Сахих аль-Бухари» внесен в список экстремистских книг. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/5536646>

⁵¹ Рвали Коран и унижали мусульман в ИК-2 УФСИН. О первом уголовном деле по ч.4 ст.286 УК РФ. URL: <https://gulagu.net/news/2022-08-17-1412.html>; Саримова Л. «Мусульмане в неволе»: пытки едой, запрет Корана и социализация бывших заключенных URL: <https://www.tatar-inform.ru/news/musulmane-v-nevole-pytki-edoi-zapret-korana-i-socializaciya-byvsix-zaklyucennyx-5877120>

⁵² Арни А. Бойня на белгородском полигоне: что известно. URL: <https://www.dw.com/ru/bojna-na-belgorodskom-poligone-cto-izvestno/a-63455310>

⁵³ ОМОН забрал посетителей мечети в Котельниках и принудительно отправил их в военкомат. URL: <https://novayagazeta.eu/articles/2023/10/22/sotrudniki-omon-zabrali-posetitelei-mecheti-v-kotelnikh-i-prinuditelno-otpravili-ikh-v-voenkomat-news>

⁵⁴ Путин заявил о недопустимости оскорбления религиозных чувств граждан. URL: <https://www.interfax.ru/russia/909369>

⁵⁵ База: к памятнику Кадырову в Москве подложили голову свиньи. URL: <https://rtvi.com/news/baza-k-pamyatniku-kadyrovu-v-moskve-podlozhili-golovu-svini/>

⁵⁶ З 2005 року РФ має статус спостерігача в Організації ісламського співробітництва, але це не призвело до помітних зрушень у відносинах із мусульманськими країнами чи до принципового покращення відносин із головним фінансовим спонсором цієї організації – Саудівською Аравією.

⁵⁷ Росія також намагається довести, що давнє шиїтсько-сунітське протистояння не є перешкодою для співпраці. Наприклад, у листопаді 2022 року засідання російсько-іранської міжурядової комісії було проведено не в Москві, а в Грозному, що мало символічне значення. Однак ефективність таких жестів викликає сумніви як у контексті відносин із сунітськими країнами, так і щодо їх впливу на настрої мусульманського населення (90% якого є сунітами) всередині РФ.

⁵⁸ «Муфтий Святой Руси». Эксперты объяснили, почему Талгат Таджуддин разжигает войну против Украины. URL: <https://www.idelreal.org/a/32630802.html>

⁵⁹ Верховный муфтий назвал Россию настоящим "божьим халифатом". URL: <https://tass.ru/obschestvo/16328951>.

⁶⁰ Тафсирная война муфтиев. Зачем Гайнутдин атаковал своего татарстанского коллегу. URL: https://www.ng.ru/ng_religii/2021-04-20/11_506_war.html

⁶¹ «Я пошутил»: муфтий Бердиев окончательно отказался от идеи женского обрезания. Он сделал это после поднявшегося скандала и угрозы уголовного преследования. URL: <https://www.mk.ru/social/2016/08/18/ya-poshutil-muftiy-berdiev-okonchatelno-otkazalsya-o-t-idei-zhenskogo-obrezaniya.html>

⁶² «Карманный муфтий Кадырова». Новый глава Координационного центра мусульман Северного Кавказа. URL: <https://www.kavkazr.com/a/karmannyi-muftiy-kadyrova-novyy-glava-koordinatsionnogo-tsentra-musuljman-severnogo-kavkaza/33143123.html>

⁶³ «Советский традиционалист» и «религиозный бюрократ» Альбир Крганов. URL: <https://www.idelreal.org/a/32589432.html>

⁶⁴ Заявление расширенного пленума Шура-ЦДУМ 24 февраля 2022. URL: <https://cdum.ru/news/44/11232/>

⁶⁵ Фетва Меджлиса совета улемов ЦДУМ РФ 25 марта 2022. URL: <https://www.cdum.ru/news/44/11265/>

⁶⁶ Альбир Крганов: «Мусульмане должны желать победы своему Отечеству!»
<https://www.business-gazeta.ru/article/542737>

⁶⁷ Муфтий ЧР объяснил действия в Украине с точки зрения религии. URL:
<https://chechnyatoday.com/news/353369>

⁶⁸ Духовные лидеры: «Надо уничтожать их до конца... Никакой Украины не должно быть!». URL: <https://www.business-gazeta.ru/article/545068>

⁶⁹ ЗАЯВЛЕНИЕ лидеров мусульманских религиозных организаций Российской Федерации. URL:
<https://kcmsk.ru/novosti/zajavlenie-liderov-musulmanskih-religioznyh-organizacij-rossijskoj-federacii/>

⁷⁰ Российские мусульмане заявили о тотальной поддержке Путина на Украине. Главный муфтий России Гайнутдин заявил, что мусульманский мир желает победы Путину на Украине. URL:
<https://news.ru/society/rossijskie-musulmane-zayavili-o-totalnoj-podderzhke-putina-na-ukraine/>

⁷¹ «Всё — от Аллаха»: мусульманам Татарстана разрешили участвовать в частичной мобилизацию. Указ Владимира Путина изучили эксперты ДУМ РТ. URL:
<https://116.ru/text/religion/2022/09/24/71681612/>

⁷² Пацифистское высказывание обернулось для ингушского имама вызовом в военкомат. URL: <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/382002>

⁷³ Мечеть увековечит память героя России Нурмагомеда Гаджимагомедова.
URL:
<https://islamnews.ru/2025/2/10/mechet-uvekovechit-pamyat-geroya-rossii-nurmagomeda-gadzhimagomedova>

⁷⁴ Обращение лидеров мусульман относительно заявлений имамов России о джихаде против Украины URL:
https://www.youtube.com/watch?v=EE20OMBV4So&t=4s&ab_channel=%D0%A4%D1%80%D0%BE%D0%BD

%D1%82%D0%A1%D0%B5%D0%B2%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE
%D0%9A%D0%B0%D0%B2%D0%BA%D0%B0%D0%B7%D0%B0%2FNorthCaucasusFront

⁷⁵ Начало встречи с российскими буддистами 24 августа 2009 года. URL: <http://special.kremlin.ru/catalog/regions/BU/events/5267>

⁷⁶ Буддийская традиционная Сангха России. URL: <https://sangharussia.ru/> ⁷⁷ Традиции раболепия: лидер буддистов, буряты и война. URL: <https://utro02.tv/2022/07/11/tradiczii-rabolepiya/>

⁷⁸ Глава буддистов России осудил легкомысленность главы Бурятии Цыденова. URL: <https://irkutsk.bezformata.com/listnews/osudil-legkomislennost-glavi-buryatii/121284258/> ⁷⁹

Центральное Духовное Управление Буддистов. URL: <https://xn--90af9bk.xn--p1ai/> ⁸⁰

Геше Йонтен назначен председателем Центрального духовного управления

буддистов. URL: <https://riakalm.ru/news/religion/42031-geshe-jonten-naznachen-predsdatelem-tsentralnogo-dukhoynogo-upravleniya-buddistov>

⁸¹ Мельников А. Буддисты переходят под духовное управление Москвы. URL: https://www.ng.ru/facts/2024-08-06/9_577_buddhists.html

⁸² Там само. ⁸³ Центральный хурул. URL: <https://khurul.ru/> ⁸⁴ Терентьев А. Тибетский буддизм в Туве в 2023 году. URL: <https://studybuddhism.com/ru/prodvinutyy-uroven/istoriya-i-kultura/buddizm-v-rossii/buddizm-v-mongolskih-i-tyurkskih-regionah-rossii-v-2023-godu/tibetskiy-buddizm-v-tuve-v-2023-godu>

⁸⁵ Буддизм на войне: новая книга изучает связь буддизма и МГП. URL: <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/columns/otherside/buddizm-i-voyna/>

⁸⁶ Позволено ли буддистам идти на войну. URL: https://www.ng.ru/people/2022-10-18/11_538_buddhism.html

⁸⁷ «С нами Будда» — глава буддистов России о спецоперации. URL: <https://regnum.ru/news/3522915>

⁸⁸ «С нами Будда!»: нравственный «каминг-аут» хамбо ламы. URL:

<https://babr24.com/?IDE=225941>

⁸⁹ Глава буддистов России Дамба Аюшеев: «Мы гордимся своими солдатами». Защищать Родину – для буддистов священный долг. URL: https://newbur.ru/newsdetail/glava_buddistov_rossii_damba_ayusheev_my_gordimsya_sv_oimi_soldatami/

⁹⁰ Лама Тувы: хотим построить реабилитационный центр для участников СВО. URL: https://ria.ru/20231212/natsyk_dorzhu-1915188166.html

⁹¹ Буддизм и война. Верховного ламу Калмыкии признали «иноагентом». URL: <https://ovd.info/articles/2023/02/02/buddizm-i-voyna-verhovnogo-lamu-kalmykii-priznali-ino-agentom>

⁹² Верховный Лама о мобилизации // Russian Buddhist against the Invasion.

URL:

https://www.youtube.com/watch?v=CVSwea3hQOA&ab_channel=%D0%90%D0%9B%D0%A5%D0%98%D0%9C%D0%98%D0%AF%D0%94%D0%A3%D0%A8%D0%98

⁹³ Там само. ⁹⁴ «Если Россия останется такой, какая есть, — я не вижу перспектив ни у неё, ни у Калмыкии». URL:

<https://verstka.media/esli-rossiya-ostanetsi-kak-est-ya-ne-vizhu-perspektiv-ni-u-nee-ni-kalmykii>

⁹⁵ Буддизм путинского режима. Почему приверженцы самой миролюбивой веры едут на войну. URL: <https://www.sibreal.org/a/buddizm-putinskogo-rezhima/32276081.html>; А есть и буддисты, поддерживающие "спецоперацию". URL: <https://buddhismofrussia.ru/news/757/>

⁹⁶ Мобилизация и ужасы войны внесли разлад в сообщество буддистов. URL: https://www.ng.ru/people/2022-10-18/11_538_buddhism.html

⁹⁷ Амигуд И. Перепись-2021: численность еврейского населения России резко сократилась. URL:

<https://stmegi.com/posts/104348/perepis-2021-chislennost-evreyskogo-naseleniya-rossii-ezko-sokratilas/>

⁹⁸ Кому на Руси жить хорошо? Проект «Ленты.ру» по изучению элиты — этнический состав богатейших граждан России. URL: <https://lenta.ru/articles/2014/10/27/reachethnic/>

⁹⁹ Putin's Chosen People. What's behind the Russian president's close relationship with an Orthodox Jewish sect? URL: <https://slate.com/news-and-politics/2014/11/vladimir-putin-chabad-whats-behind-the-russian-presidents-close-relationship-with-an-orthodox-jewish-sect.html>; Schreckinger B. The Happy-Go-Lucky Jewish Group That Connects Trump and Putin. URL: <https://www.politico.com/magazine/story/2017/04/the-happy-go-lucky-jewish-group-that-connects-trump-and-putin-215007/>

¹⁰⁰ Кизиллов М. Иудеи, хазары и Россия. Как формировался русский народ. URL: https://www.ng.ru/ideas/2020-04-22/7_7850_russians.html

¹⁰¹ Централизованная религиозная организация ортодоксального иудаизма «Конгресс еврейских религиозных организаций и объединений в России». URL: <https://keroor.org/>

¹⁰² Централизованная религиозная организация ортодоксального иудаизма «Федерация еврейских общин в России». URL: <https://feor.ru/>

¹⁰³ Патрушев извинился за помощника: тот назвал сектой еврейское движение «Хабад Любавич» в статье о «сатанизме» в Украине. URL: <https://www.currenttime.tv/a/patrushev-izvinilsya-evreyskoe-dvizhenie-habad/32105378.html>

¹⁰⁴ Главный ли «главный раввин» Берл Лазар? Представляют ли лидеры любавических хасидов большинство еврейства в России? URL: https://ruskline.ru/news_rl/2023/02/04/glavnyi_li_glavnyi_ravvin_berl_lazar

¹⁰⁵ Путин сравнил Крым с Храмовой горой. URL:

<https://lenta.ru/news/2014/12/04/crimea/>¹⁰⁶ Moskaus ehemaliger Oberrabbiner über

Russland: «Der Eiserner Vorhang ist schon wieder zu einem Drittel zu». URL:
<https://www.sueddeutsche.de/politik/russland-juden-ukraine-interview-1.5625273?reduced=true>

¹⁰⁷ Руководство ФЕОР опровергает утверждения о давлении властей на духовных лидеров. URL: https://www.ng.ru/ng_religii/2022-09-06/7_536_rabbis.html

¹⁰⁸ 2 березня 2022 року Головний рабин розмістив на своїй сторінці в Facebook наступний текст: *«Один із головних постулатів віри в Б-га єдиного - це впевненість у тому, що будь-який конфлікт можна і потрібно вирішувати тільки мирним шляхом. У наших Святих книгах одне з імен Г-спода - «шалом», тобто «мир». Це мета, яку Б-г озвучує нам щодня, яку ми по кілька разів на день повторюємо у своїх молитвах. Але сьогодні ситуація особлива: ми щодня отримуємо інформацію від наших одновірців, від рабинів на Україні, про те, що там відбувається, ми відчуваємо біль наших братів, до якої б віри вони не належали. Я закликаю всіх молитися за мир, але одного цього недостатньо. Зараз Б-г очікує від нас, щоб кожна віруюча людина зробила все від неї залежне для порятунку людських життів. Сам я готовий на будь-яке посередництво, готовий зробити все, що в моїх силах, і навіть більше, тільки щоб замовкли гармати, перестали рватися бомби!»*. URL: <https://www.facebook.com/RabbiLazar/posts/4816027998432441>

¹⁰⁹ Берл Лазар заявил Путину о готовности на все ради мира на Украине.
URL: <https://www.rbc.ru/politics/26/01/2023/63d28d549a794743953b1379>

¹¹⁰ Унанянц В. «Спецоперація» по «денацифікації» Ізраїля. URL:
<https://www.ekhokavkaza.com/a/31834446.html>

¹¹¹ Путин отметил, что российские бойцы в ходе СВО сражаются с прямыми последователями нацизма. URL: <https://tass.ru/politika/17765775>

¹¹² Лазар сообщил, что после начала СВО ни один раввин не уехал из России.
URL: <https://tass.ru/obschestvo/20745481>

¹¹³ Православные фундаменталисты возмутились, что главный раввин РФ ни разу не поддержал российских солдат. URL:
<https://risu.ua/ru/pravoslavnye-fundamentalisty-vozmutilis->

что-главный-раввин-рф-ни-разу-не-поддержал-русских-солдат_
n148176

¹¹⁴ Вскрылись новые подробности свадьбы дочери главного раввина России.

URL:

<https://www.mk.ru/politics/2025/02/12/vskrylis-novye-podrobnosti-svadby-docheri-glavnogo-ravvina-rossii.html>

¹¹⁵ Путин назвал иудаизм одной из основ России. URL:

<https://jewish.ru/ru/news/articles/200657/>

¹¹⁶ Кадыров отцензурировал цитату Путина: из нее убрали упоминание

иудеев. URL:

<https://www.kavkazr.com/a/kadyrov-ottsenzuroval-tsitatu-putina-iz-nee-ubrali-upominanie-iudeev/32842493.html>